

İQTİSADİYYAT VƏ İDARƏETMƏ

UOT 33.338

Vilayət İsmayılov
Azərbaycan Əmək və Sosial
Münasibətlər Akademiyası
ismaylov1953@mail.ru

AZƏRBAYCANDA NEFT-QAZ SƏNAYESİNİN SPESİFİK PROBLEMLƏRİ VƏ NEFT-QAZIN QİYMƏTİNİ FORMALAŞDIRAN ƏSAS KOMPONENTLƏR

Məqalədə neft-qaz sənayesinin problemləri açıqlanmış, Azərbaycanın neft sənayesi müəssisələrinin inkişaf tarixi qısa təhlil edilmişdir.

Eyni zamanda, keçmiş sovetlər ittifaqı ölkələri də daxil olmaqla dünya ölkələrinin neft-qaz sənayesinin iqtisadi statistikası hərtərəfli təhlil edilmiş, neft-qazın qiymətini formalaşdıran əsas komponentlər müəyyənləşdirilmişdir.

Məqsəd – Azərbaycanda neft-qaz sənayesinin spesifik problemlərinin və neft-qazın qiymətini formalaşdıran komponentlərin müəyyənləşdirilməsi.

Metodologiya – tədqiqat işi kəmiyyət və müqayisəli təhlil metodlarına əsaslanmış və hesablamalarda iqtisadi-statistik təhlil metodundan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri və praktiki əhəmiyyəti – neft-qaz sənayesinin iqtisadi statistik göstəriciləri təhlil edilmiş və satışdan əldə edilən gəlirlərdən səmərəli istifadə istiqamətində təkliflər verilmişdir.

Elmi yenilik – neft-qazın qiymətini formalaşdıran real komponentlər müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: *neft-qaz sənayesi, göstəricilər, hasilatın həcmi, problemlər, komponentlər*

Giriş

Neft-qaz sənayesi Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas tərkib hissələrindən biridir və ölkədə rifahın səviyyəsinin yüksəldilməsini təmin edir. Neft-qaz sənayesi ölkəmizin iqtisadi inkişafında, onun energetik cəhətdən müstəqilliyində mühüm və həlledici rol oynayır [5,13].

Ölkənin neft-qaz sənayesinin problemləri mövcuddur ki, bunları da həmin sahənin xüsusiyyətləri adlandırmaq olar. Bu tip problemlərə aiddir:

- ❖ Azərbaycanın neft resurslarından neft hasilatının ümumi həcmnin azaldılması;
- ❖ neft hasilatının monopolist kompaniyalardan yüksək asılılıq dərəcəsi;
- ❖ xərclənmiş investisiyaların qaytarılması və mənfəət əldə etmək üçün real risklər;
- ❖ əmək haqqının əsaslandırılmamış diferensiasiyası, mükafatlandırma sisteminin

qeyri-şəffaflığı;

- ❖ əmək haqqının artım tempinin aşağı səviyyədə olması;
- ❖ bədbəxt hadisələrin baş vermə ehtimalının qarşısının alınmasının tələb edilən səviyyədə təmin edilə bilməməsi və s.

Nef-tqaz kompleksi Azərbaycanın yanacaq-energetika bazasının əsas hissədir, bu kompleksin tərkibində neft emalı zavodlarında neftin emalı əməliyyatı, onunla əlaqəli məhsulların, yəni neft emalı məhsullarının istehsalı prosesi həyata keçirilir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, neft məhsullarının bir çoxunun istehsal prosesi bu gün də tələbata cavab vermir və onların yeni texnoloji avadanlıqlarla təmin edilmə prosesi mühüm şərtlərdəndir və bu da tədqiqat işinin aktuallığını ifadə edir.

Mövcud ədəbiyyatlara istinad və problemin tədqiq edilmə səviyyəsi

Qeyd edək ki, netin nəql etdirilməsində də bir sıra problemlər vardır. Belə ki, neftdən fərqli olaraq qazdan istifadə etməzdən əvvəl ciddi hazırlıq tələb edilmir, lakin o istehlakçıya dərhal çatdırılmalıdır. Azərbaycanın neft sənayesi müəssisələrinin inkişaf tarixinin təhlili göstərir ki, XX əsrin əvvəllərində Bakıda 167 neft müəssisəsi fəaliyyət göstərmiş, bundan da 55-i erməni, 49-u azərbaycan, 21-i rus, 19-u yəhudi, 6-ı gürcü və 19-u xarici kompaniya sahibkarlarına məxsus olmuşdur. İri və orta müəssisələrin sahibkarları içərisində erməni və rus sahibkarları üstünlük təşkil etmişdir [7]. Azərbaycan sahibkarlarına isə əsasən kiçik və orta tipli müəssisələr məxsus olmuşdur. Həmin dövrdə (1923-cü il) Bakı əhalisinin tərkibində 31,3% azərbaycanlı, 28,3% rus, 15,2% erməni, 14,7% fars və 5,7% cuhud yaşamışdır. Eyni zamanda 1926-cı ildə “Azneft”-in işçilərinin tərkibi aşağıdakı nisbətdə olmuşdur: ruslar-45,7%, farslar-17,7%, ermənilər-14,6%, azərbaycanlılar-9,7%, kazan tatarları-4,3%, ləzgilər-2,8%, yəhudilər-1,9%, gürcülər-0,3%, digərləri-3,0% [19-20]. İşçilərin struktur tərkibindən və sahibkarların millətlər üzrə müqayisəsindən göründüyü kimi, həmin dövrdə ümumi əhalinin tərkibində erməni millətli işçilərin sayının üçüncü sırada olmasına baxmayaraq neft sənayesi müəssisələrinin sahibkarları göstəricisində onların sayı birinci sırada yer almışdır [22]. Həmin dövrdə keçmiş SSRİ-nin tərkibində olan respublikamızda kadrların “yerləşmə”si siyasəti həyata keçirilməyə başlasa da, onların təhsil səviyyəsinin aşağı olması (təhsilli azərbaycanlılar ümumi təhsilli əhali içərisində 1,0% təşkil etmiş, ondan da 14 nəfərin ali təhsili olmuşdur) səbəbi azərbaycanlıların rəhbər vəzifələrə çəkilməsinə maneçilik göstərirdi. Sonrakı 10 il müddətində neft sənayesi işçilərinin 19,3%-i azərbaycanlılar olmuşdur ki, bu da başlanğıc dövrə nisbətən 2,0 dəfə artımın olduğunu göstərir [8].

Müstəqillik ilinin əvvəlində (20 sentyabr 1994-cü il) Bakıda üç neft yataqlarının (“Azəri”, “Çıraq” və “Günəşli”) birgə işlənilməsi haqqında 8 ölkənin 13 iri neft kompaniyası arasında irimiqyaslı beynəlxalq müqavilə imzalandı. “Əsrin müqaviləsi” imzalandıqdan sonra “AMO”-un Rəhbərlik komitəsi və texniki, maliyyə və təşkilati işlərin həyata keçirilməsi üçün Məsləhət şurası yaradıldı. Həmin dövrdə bu yataqlardan gözlənilən neft ehtiyatlarının ilkin hesablamalara əsasən 511 milyon ton müəyyənləşdirilməsinə baxmayaraq, qazmaların qiymətləndirilməsində 731 milyon ton neftin olduğu aşkar edildi və yataqların işlənilməsinə 11,5 milyard ABŞ dolları həcmində investisiya qoyuluşu qəbul edildi [9]. Hal-hazırda Azərbaycanda bütün kateqoriyalar üzrə karbohidrogen ehtiyatları 4 milyard ton təşkil edir.

Son dövrlərdə ölkəmizdə həyata keçirilən önəmli layihələrdən biri uzunluğu 1774 km. olan XXI əsrin ən böyük enerji layihəsi Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinin (Sanqaçal terminalından Türkiyənin Ceyhan dəniz limanına qədər uzanan) tikintisinə 4 milyard dollar

sərf edilməsi və bu kəmərlə vasitəsilə neftin Türkiyəyə, oradan da Avropa bazarına çıxarılması imkanlarının yaradılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biridir [10]. Bu neft kəmərinin tikilməsi və istismara verilməsi üzrə layihənin operatoru BP kompaniyasıdır, onun aksiyaları: BP-30,1%, SOCAR-25%, Shevron-8,9%, Statoil-8,71%, TPAO-6,53%, ENİ-5%, Total-5%, Itochu-3,4%, İNPEX-2,5%, Conocol Phillips-2,5% və Amerada Hess-2,36% şirkətlərinə məxsusdur və neft boru kəməri Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə, Avropa və bütün dünya üçün iqtisadi, sosial, həmçinin enerji təhlükəsizliyinin təminatı baxımından çox əhəmiyyətlidir [14-15].

Ölkəmizdə “Yeni neft strategiyası”nın həyata keçirilməsi, neft sənayesinə iri həcmli investisiya axını, neft əməliyyatlarında müasir texnologiya və avadanlıqların tətbiqi qazkondensat yatağı “Şahdəniz”-in tapılması ilə nəticələndi, bu yatağın və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz xəttinin aksiyaçıları QNKAR (10%), Statoil (25,5%), BP (25,5%), TotalFinaElf (10%), LukAcip (10%), Olik (10%) və TPAO (9%)-dir. “Şahdəniz” neft yatağı layihəsinin 2-ci mərhələsində Türkiyə və Avropaya TANAP və TAP truba boruları vasitəsi ilə ixrac nəzərdə tutulur. 14 sentyabr 2017-ci ildə Azərbaycan və beynəlxalq konsorsiumu “Əsrin yeni müqaviləsi” üzrə üç neft yatağının - “Azəri”, “Çıraq” və “Günəşli” işlənməsinin uzadılmasını imzaladılar və burada ARDNŞ-nin (SOCAR) payı 11%-dən 25%-ə yüksəlmişdir. Bu zaman ARDNŞ-nin 3,6 milyard dollar bonus alacağı planlaşdırılır. Bu layihəyə yaxın 32 ildə yatırılacaq investisiyanın həcmi 40 milyard dollardan çox olacaqdır [2-3]. ARDNŞ-nin məqsədləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- neft-qaz müqavilələrinin həyata keçirilməsindən əldə edilmiş vəsaitin toplanması;
- neft gəlirlərinin səmərəli idarə edilməsi;
- əldə ediləcək vəsaitlərin gələcək nəsllə saxlanması;
- gələcək nəsillər üçün iqtisadi bazanın yaradılması, neftdən əldə edilən gəlirlərin saxlanması və artırılması;
- sosial tələbatı, iqtisadi tərəqqi tələblərini və ölkənin inkişafını nəzərə almaqla indiki nəsillər üçün vəsaitlərin istifadəsi və s.

ARDNŞ-nin qarşısında aşağıdakı məsələlər qoyulur: xarici valyuta daxilolmalarının artımından yaranan mənfi təsirlərdən ölkə iqtisadiyyatının qorunması (manatın qiymətinin kəskin bahalaşması və yerli istehsalın rəqabət qabiliyyətinin azalması), makroiqtisadi tarazlığın saxlanması və maliyyə intizamındakı ziyanın qarşısının alınması. ARDNŞ-nin İstanbul, Tehran, Astana, Buxarest, Frankfurt, Ceneva, London, Vena, Tbilisi və Kiyev şəhərlərində nümayəndəliyi vardır. 2006-cı ildə ARDNŞ-nin Gürcüstanda “SOCAR Energy Georgia” MMC tərəfdaşlıq şirkəti yaradılmış, onun fəaliyyəti Gürcüstanda neft satışına, neft məhsullarının, mayeləşdirilmiş qazın ixracına və s. hədəflənmişdir. Həmçinin kompaniya neft terminallarının və saxlama qurğularının tikilməsi ilə də məşğuldur və Gürcüstanda satılan neftin 72%-nə nəzarət edir. Bundan əlavə İsveçrədə “SOCAR Trading SA” (2008-ci ildə yaradılmış və Avropaya neft satışını həyata keçirir), Ukraynada “SOCAR Energy Ukraine” (2008-ci il), Rumınyada “SOCAR Petroleum SA Romaniya” (2011-ci il) yaradılmış və 2017-ci ildən AR DNK SOCAR İsveçrədə A1 və Pronto Oil avstriya kompaniyalarının YDS şəbəkəsini əldə etmişdir.

Neftin ölçü vahidi haqqında qısa məlumat

Dünya bazarında neftin ölçü vahidi olaraq barrel qəbul edilmişdir və neft istehsalı haqqında qısa məlumat onun bu ölçü vahidinin daha geniş aydınlaşdırılmasına imkan verir.

Dünya bazarında bir qayda olaraq neftin ölçü vahidi barrel ilə götürülməsi səbəbsiz deyil və əsaslı izahı vardır. Barrel Azərbaycan dilində çəllək mənasını verir və 159 litrə (daha dəqiq 158,988 litr) bərabərdir. XIX əsrin ortalarında (1866-cı ildə) neft sənayeçiləri

Pensilvaniyanın Tirusvil şəhərciyində görüşərək neftin istehlakçılara çatdırılması üçün standart ölçülü qabların yaradılmasını müzakirə edir və neftin 1 barrelinin ölçüsünün 42 qallon olması qərara alınır. 1872-ci ildə Amerikanın Neft Sənayeçiləri Assosiasiyası rəsmi şəkildə 42 qallonluq çəlləyi–barrelə neftin ölçü standartı kimi təsdiqləyir [6].

Azərbaycanın neft hasilatının təhlili göstərir ki, 2017-ci ildə 386,884 milyon barrel, 2016-cı ildə isə 259,07 milyon barrel olmuşdur (1 barrel=42 qallon=159 litr=0,1364 ton).

Keçmiş sovetlər ittifaqı ölkələrinin neft-qaz hasilatı göstəricilərinin təhlili

Azərbaycan Rusiya və Qazaxıstandan sonra keçmiş sovetlər ittifaqı ölkələri içərisində neft hasilatına görə üçüncü yeri almışdır. Belə ki, ölkəmizdə heft hasilatı Rusiyadan – 14,6 dəfə, Qazaxıstandan – 1,69 dəfə azdır və həmin ölkələrin birgə neft hasilatının 5,8%-ni təşkil edir. Bu göstəricidə Rusiyanın payı – 84,0%, Qazaxıstanın payı - 9,7% təşkil etdiyi halda, digər neft hasilatlı ölkələrin (Belorus, Ukrayna, Litva, Tacikistan) birgə payı – 0,5%-dir (cədvəl 1).

Cədvəl 1

Keçmiş sovetlər ittifaqı ölkələrinin iqtisadi statistikası üzrə göstəricilər

S/N	Ölkələr	2016-cı ildə neft hasilatı, mln. barel	2016-cı ildə təbii qaz hasilatı, mlyd.m ³	Adambaşına ÜDM-in istehsalı, min ABŞ dolları	Orta əmək haqqı, ABŞ dolları	Benziinin orta qiyməti, ABŞ dolları	Dizel yanacağının orta qiyməti, ABŞ dolları
1	Azərbaycan	259,07	17,083	18,03	238,25	0,74	0,35
2	Ermənistan	0	0	8,492	279,85	1,33	qiymət yoxdur
3	Belorus	12,102	0,215	17,775	382,57	0,64	0,65
4	Gürcüstan	0	0	9,591	285,8	0,89	0,87
5	Qazaxıstan	438,655	20,808	25,912	385,82	0,54	0,47
6	Qırğızıstan	0	0	3,395	218,42	0,63	0,56
7	Latviya	0	0	24,652	724,15	1,37	1,27
8	Litva	0,46	0	28,413	799,18	1,34	1,23
9	Moldava	0	0	5,047	257,12	1,01	0,9
10	Rusiya	3794,711	642,242	25,965	626,2	0,71	0,68
11	Tacikistan	0,133	0	2,835	212,95	1,26	qiymət yoxdur
12	Türkmənistan	0	74,16	16,478	0	0,29	0,26
13	Özbəkistan	0	59,287	6,081	0	0,52	0,49
14	Ukrayna	10,93	17,606	7,987	221,64	1,01	0,93
15	Estoniya	0	0	28,65	1117,67	1,43	1,48

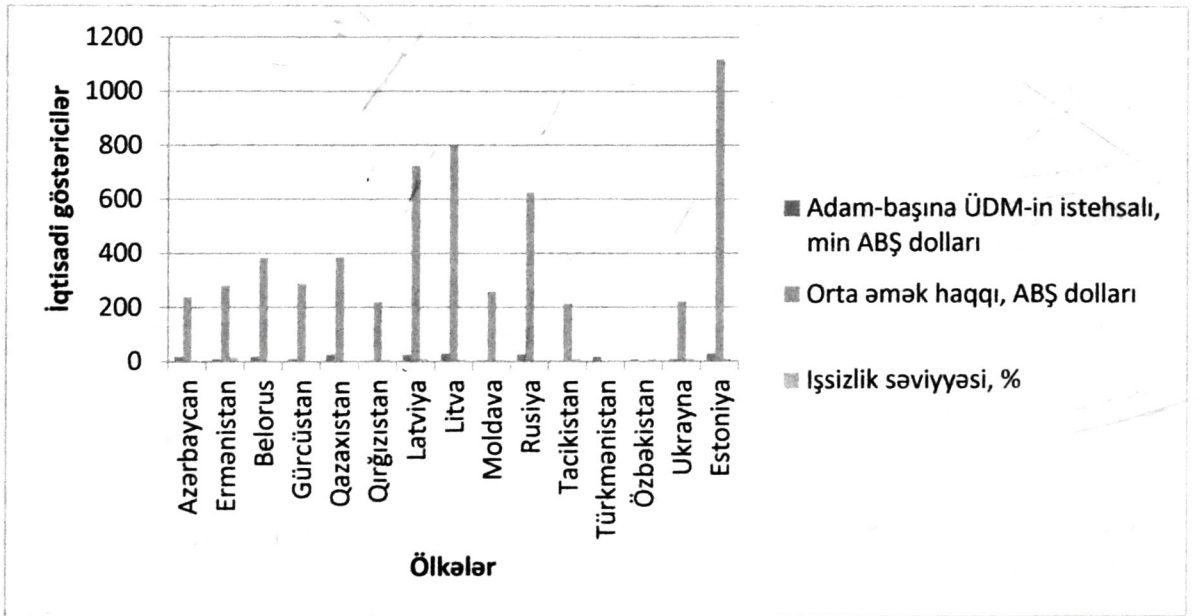
Qeyd: cədvəl [11]-in məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Müqayisə edilən ölkələrdə adambaşına istehsal olunan ÜDM-in həcminə görə Estoniya, Litva, Rusiya, Qazaxıstan və Latviyadan sonra ölkəmiz 6-cı sırada yer almışdır. Adambaşına istehsal olunan ÜDM-in həcminə görə Azərbaycan ilk sırada yerləşən Estoniya və Litvadan 1,58 dəfə, Rusiyadan-1,44 dəfə, Qazaxıstandan-1,43 dəfə və Latviyadan-1,36 dəfə geri qalır. Bu göstəriciyə görə ilk beşinci sırada Estoniya (28,65 min ABŞ dolları), Litva (28,413 min ABŞ dolları), Rusiya (25,965 min ABŞ dolları), Qazaxıstan (25,912 min ABŞ dolları), Latviya (24,652 min ABŞ dolları) və sonuncu sıralarda isə Moldova (5,047 min ABŞ dolları), Qırğızıstan (3,395 min ABŞ dolları), Tacikistan (2,835 min ABŞ dolları) yerləşmişdir.

Orta əmək haqqına görə həmin ölkələr içərisində Azərbaycan Estoniya, Litva, Latviya, Rusiya, Qazaxıstan, Belarus, Gürcüstan və Moldavadan sonra 10-cu sırada yer alır. Bu göstəricinin müqayisəsinə görə ilk sırada Estoniya (1117,67 ABŞ dolları), son sırada isə Tacikistan (212,95 ABŞ dolları) yerləşmişdir. Müqayisə edilən ölkələr üzrə ilk və son sıralarda yerləşmiş ölkələrin orta əmək haqqı arasında fərq 904,72 ABŞ dolları həcmində və ya 5,25 dəfə çox olmuşdur.

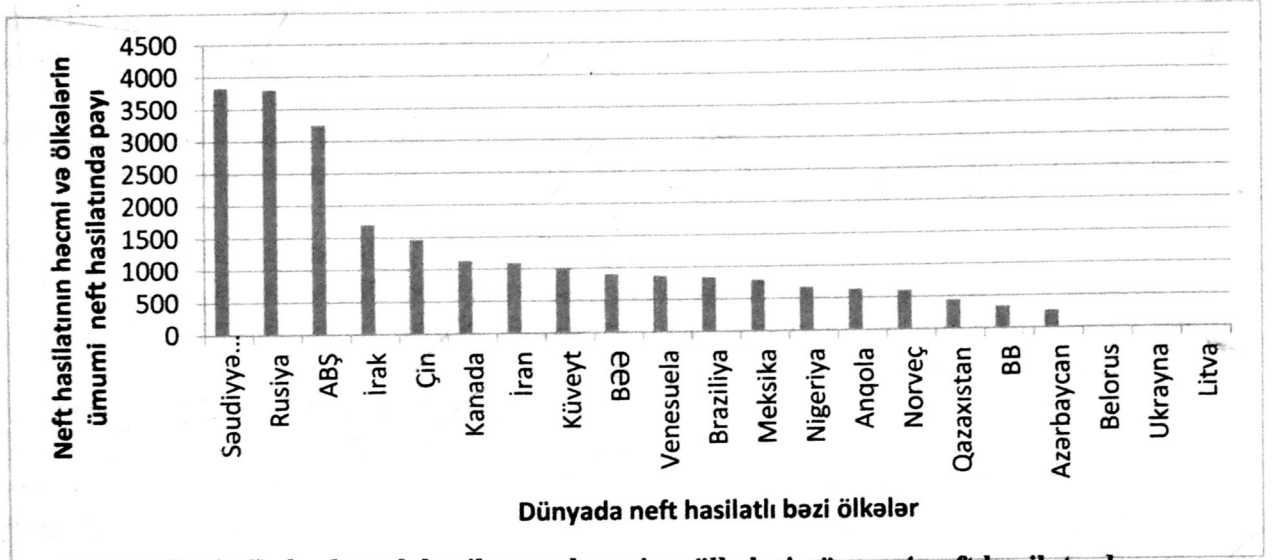
Benzinin orta qiymətinə görə müqayisədə ilk sırada yerləşən Türkmənistanla (0,29 ABŞ dolları) 7-ci sırada yerləşən Azərbaycan (0,74 ABŞ dolları) arasında fərq 0,45 ABŞ dolları və ya 0,765 manat təşkil edir. Həmin ölkələr içərisində benzinin ən yüksək orta qiyməti Estoniyada-1,43 ABŞ dolları təşkil edir.

Müvafiq məlumatlarının təhlili göstərir ki, bütün müqayisə edilən ölkələr sırasında işsizlik səviyyəsi Ermənistanda (16,4%), Ukraynada (10,8%), Latviyada (10,3%) və Tacikistanda (9,95%) təşkil etmişdir. Həmin ölkələr sırasında ən yüksək işsizlik səviyyəsinə malik olan Ermənistanla (16,4%) ən aşağı işsizlik səviyyəsinə malik olan Belarus (0,5%) arasında fərq 15,9%-dir. Bu da onu göstərir ki, Belorusda işsizlik səviyyəsi Ermənistanla nisbətən 33 dəfə azdır. Azərbaycanla müqayisədə Ermənistanda işsizlik səviyyəsi 3,73 dəfə çoxdur. Orta göstəriciyə malik olan Litva ilə müqayisədə isə işsizlik səviyyəsi Ermənistanda 2 dəfə çoxdur (şəkil 1).

Şəkil 1. Keçmiş SSRİ-nin tərkibində olmuş ölkələrin bəzi iqtisadi göstəriciləri
Qeyd: [2-3], [11]-in məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Təhlil edilən məlumatlara əsasən neft hasilatı üzrə ilk 10 ölkə sırasında 1-5 sırada SƏ (3828,48 milyon barel), Rusiya (3794,711 milyon barel), ABŞ (3249,816 milyon barel), İrak (1701,123 milyon barel), Çin (1460,918 milyon barel) yer almışdır. Həmin ölkələrin dünya üzrə ümumi neft hasilatındakı xüsusi çəkisi müvafiq olaraq SƏ-da 14,5%; Rusiyada-14,4%; ABŞ-da-12,3%; İrakda-6,5% və Çində-5,5% təşkil etmişdir. Ümumilikdə 1-5-ci sırada yerləşmiş ölkələr dünya neft hasilatının ümumi miqdarının 53,3%-ni təşkil edir. Beləliklə, yuxarıda qeyd edilən məlumatlar göstərir ki, dünyada neft hasilatının yarından çox hissəsi bu beş ölkənin payına düşür (şəkil 2).

Şəkil 2. Bəzi ölkələrdə neft hasilatının həcmi və ölkələrin ümumi neft hasilatında payı
Qeyd: [3], [11]-in məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Bundan əlavə, sıralanmada 1-10-cu yerləri almış ölkələrin cəmi neft hasilatının xüsusi çəkisi dünya neft hasilatının 75,5%-ni əhatə edir. Statistika –un dünya ölkələri üzrə iqtisadi məlumatları əsasında apardığımız tədqiqatın nəticəsi göstərir ki, 1-15-ci sırada yerləşmiş ölkələrin cəmi neft hasilatı 22696,538 milyon barel olmuş və bunların dünya neft hasilatındakı birgə xüsusi çəkisi 86,2% təşkil edir. Ümumilikdə dünya ölkələrinin neft hasilatında 6-10-cu sırada yerləşmiş ölkələrin (Kanada, İran, Küveyt, BƏƏ, Venesuela) xüsusi çəkisi 22,2% və ya 4980,879 milyon barel olmuşdur. Eyni zamanda, 11-15-ci sırada yerləşmiş ölkələrin (Braziliya, Meksika, Nigeriya, Anqola, Qazaxıstan) xüsusi çəkisi isə 12,7% və ya 3355,68 milyon barelə bərabərdir.

Keçmiş sovetlər ittifaqı ölkələrinin cəmi neft hasilatı 4516,061 milyon barel və ya ümumilikdə dünya ölkələrinin neft hasilatında onların xüsusi çəkisi 17,15%-ni təşkil edir. Bu ölkələrin ayrı-ayrılıqda cəmi dünya ölkələrinin neft hasilatında xüsusi çəkisi Rusiyada-14,4%; Qazaxıstanda-1,7%; Azərbaycanda-1,0%, digər dörd ölkədə (Belorus (12,102 milyon barel), Ukrayna (10,93 milyon barel), Litva (0,46 milyon barel), Tacikistanda (0,133 milyon barel)) - 0,05% təşkil edir. Beləliklə, əldə edilmiş nəticələri ümumiləşdirərək qeyd etmək olar ki, keçmiş sovetlər ittifaqı ölkələrinin birlikdə neft hasilatı təkcə SƏ-da neft hasilatından 687,581 milyon barel və ya 2,6% çoxdur.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, 195 ölkənin neft hasilatının həcmində ilk sıralarda yerləşən 21 ölkənin ümumi neft hasilatı 24858,066 milyon barel təşkil etmişdir və bu da ümumi hasilatdan 1472,025 milyon barel azdır. Qeyd edilən 21 ölkənin neft hasilatında ümumi hasilata görə payı 94,4% təşkil edir. Digər 174 ölkə içərisində 129 ölkədə neft hasilatı olmadığından (neft hasilatı haqqında məlumatları olmayan ölkələr də

daxil olmaqla) onların payı 0% təşkil edir və 45 ölkənin bu göstəricidə birgə payı isə 5,6%-dir [11].

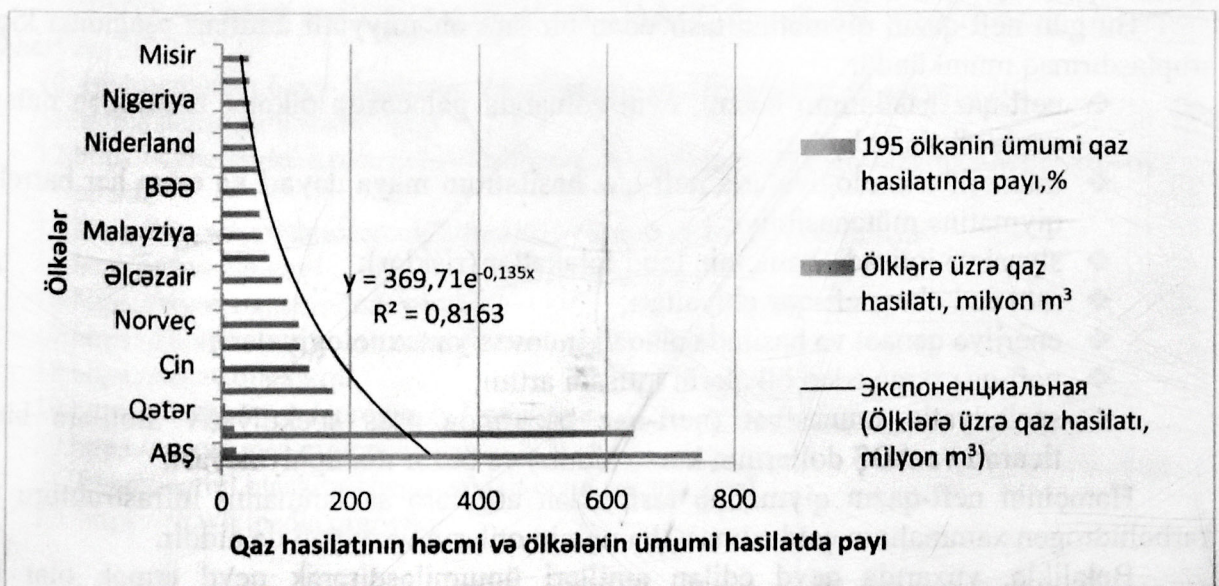
Beləliklə, dünya ölkələrinin neft-qaz sənayesinin bəzi iqtisadi məlumatlarının təhlilindən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dünyada iri neft hasilatı ilə məşğul olan ölkələrin (Rusiya daxil edilmədən) ümumi neft hasilatının həcmi keçmiş SSRİ-nin tərkibində olmuş 7 ölkənin (neft hasilatı olmayan ölkələr daxil edilmədən) birgə neft hasilatının həcmindən 5724,276 milyon barel və ya 2,27 dəfə çoxdur.

Dünya ölkələrinin statistikasına əsasən keçmiş SSRİ ölkələrinin iqtisadi göstəricilərinin müqayisəsi göstərir ki, neft hasilatına görə Azərbaycan Rusiya və Qazaxıstandan sonra 15 ölkə içərisində üçüncü yerdə, qaz hasilatına görə isə Rusiya, Türkmənistan, Özbəkistan və Qazaxıstandan sonra beşinci yerdə sıra almışdır [11].

Qaz hasilatı üzrə göstəricilərin təhlilindən görünür ki, müqayisə edilən ölkələr sırasında 1-5 sırada ABŞ (749,727 milyon m³), Rusiya (642,242 milyon m³), Qətər (174,057 milyon m³), Kanada (173,606 milyon m³) və Çin (136,628 milyon m³) yerləşmişdir. Bu ölkələrin birgə qaz hasilatının həcmi 1876,26 milyon m³-dir ki, bu da dünyada birgə qaz hasilatının 56,1%-ni təşkil edir.

Müqayisə edilən ölkələr sırasında 6-10 sırada İran (122,408 milyon m³), Norveç (120,193 milyon m³), SƏ (102,38 milyon m³), Əlcəzair (94,782 milyon m³) və Türkmənistan (74,16 milyon m³) yerləşmişdir. Bu ölkələrin birgə qaz hasilatı (513,923 milyon m³) tədqiqarda qeyd edilmişdir ki, bu göstəricidə dünya ölkələrinin birgə qaz hasilatının 15,4%-ni təşkil edir. Qaz hasilatı üzrə 1-10 sırada yerləşmiş ölkələrin birgə qaz hasilatının həcmi 2390,183 milyon m³ olmuşdur ki, bu da cəmi ölkələrin qaz hasilatında 71,5% xüsusi çəkiyə malikdir.

Müqayisə edilən ölkələr sırasında 11-15 sırada Malayziya (64,428 milyon m³), Özbəkistan (59,287 milyon m³), Avstraliya (56,287 milyon m³), BƏƏ (54,245 milyon m³), və Niderland (50,543 milyon m³) yerləşmişdir. Bu ölkələrin birgə qaz hasilatı 284,923 milyon m³-dir ki, bu da dünya ölkələrinin birgə qaz hasilatının 8,5%-ni təşkil edir. Qaz hasilatı üzrə 1-15 sırada yerləşmiş ölkələrin birgə qaz hasilatının həcmi 2675,106 milyon m³ olmuşdur ki, bu da cəmi ölkələrin qaz hasilatında 80,0% xüsusi çəkiyə malikdir (şəkil 3).

Şəkil 3. Bəzi ölkələrdə qaz hasilatının həcmi və ölkələrin ümumi qaz hasilatında payı
Qeyd: [3], [11]-in məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Müqayisə edilən ölkələrdə qaz hasilatı $Y=369,71e^{-0,135x}$ tənliyinə müvafiq eksponensial paylanma qanununa uyğun gəlir və modelin reqressiya əmsalı $R^2=0,8163$ -ə bərabərdir ki, bu da qurulan modelin adekvatlığını ifadə edir.

Tədqiqatı aparılan 195 ölkə içərisində 16-30 sırada yerləşmiş ölkələrin birgə qaz hasilatı (486,593 milyon m³) bütün ölkələrin birgə qaz hasilatının xüsusi çəkisinin 14,5%-ni təşkil edir. 30-cu sıradan sonrakı digər qaz hasilatı olan ölkələr isə cəmi ölkələrin qaz hasilatının 5,5% xüsusi çəkisini təşkil edir.

Azərbaycanda 2017-ci ildə dənizdə və quruda neft hasilatı 283,724 milyon barrele çatmış və 2005-ci illə müqayisədə 1,89 dəfə artım təşkil etmişdir. İllər üzrə neft hasilatı ən çox 2010-cu ildə olmuş və bu göstərici 372,434 milyon barrele çatmışdır ki, bu da 2017-ci illə müqayisədə 88,71 milyon barrel çox hasilat deməkdir. Həmçinin, 2014-2015-ci illərdə neft hasilatının ümumi həcmində də 2010-cu ilə nisbətən azalma müşahidə edilmiş, bu azalma müvafiq olaraq 63,783 və 67,449 milyon barrel olmuşdur. 2010-cu illə müqayisədə isə 2016-cı ildə 146,279 milyon barrel az neft hasilat edilmişdir [1, səh.459].

Eyni zamanda yadda saxlamaq lazımdır ki, neft və qazın qiyməti həmişə sabit qalmır. Neft-qazın qiymətinin formalaşmasına bir sıra əsas komponentlər təsir göstərir:

- neft-qaz mədənləri, hasilat prosesi və nəqliyyatı üzrə investisiyalar – neft-qazın maya dəyərinin formalaşmasını təmin edir;
- neft-qaz ehtiyatlarının həcmi – onlara olan tələbatın faktiki göstəricisidir;
- siyasi və iqtisadi hadisələr – neft-qazın qiymətinə təsir edən əhəmiyyətli faktorlardır və s.

Maraqlı bir faktı qeyd etmək olar ki, neft-qaz hasilatı bazarının mövcud həcmi, bir qayda olaraq, artıq qiymətdə nəzərə alınır. Məsələn, bu növ məhsulların hasilat həcmi aşağı düşdükdə belə, qiymət artmır, bu zaman təəccüblü bir şeyin olmadığı aydın görünür. Burada neft-qaz hasilatı planı bazar oyunlarına daxil olur ki, bu da öz növbəsində yeni yataqların işlənilməsindən, qazma qurğusunun inkişafından və s. asılıdır. Beləliklə, həm hasilat planını, həm də hasilatın həcmi, həmçinin onların biri-biri ilə mütənasibliyini yoxlamaq lazımdır. Əgər hasilat planları böyük həcmə malikdirsə, iri neft-qaz yataqları isə gözlənilmədən tükənədirsə, bu zaman həmin növ məhsulların qiymətinin artma ehtimalı yüksək olur. Bu halda gözləmələr və reallıqlar arasında fərq kütləvi emosiyaya, investorlar üçün isə panikaya səbəb olur.

Bu gün neft-qazın qiymətinə təsir edən bir sıra əhəmiyyətli amilləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

- ❖ neft-qaz hasilatının həcmi, eyni zamanda gələcəkdə ölkələr tərəfindən müəyyən edilən planlar;
- ❖ müxtəlif texnologiyalarla neft-qaz hasilatının maya dəyəri və onun hər barrele qiymətinə mütənasibliyi;
- ❖ siyasi və iqtisadi, həmçinin təbii fəlakətlər (risklər);
- ❖ mövcud olan neft-qaz ehtiyatları;
- ❖ enerjiyə qənaət və hasilatla əlaqəli innovasiya texnologiyaları;
- ❖ neft-qaz ixrac edən ölkələrin iqtisadi artım;
- ❖ spekulyativ münasibət (neft-qaz bazarında əsas spekulyativ amillərə birja ticarəti və ABŞ dollarının kursu aiddir) və bazar manipulyasiyası.

Həmçinin neft-qazın qiymətinə təsir edən amillərə saxlanmanın infrastrukturunu və karbohidrogen xammalının çatdırılması, həmçinin onların vəziyyəti də aiddir.

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilən amilləri ümumiləşdirərək qeyd etmək olar ki, Azərbaycan neft-qazının dəyərinə aşağıdakılar təsir edir:

- neft hasilatının həcmi. OPEK ölkələrinin neft-qaz bazarında tələb və təklifin

tarazlaşdırılması məqsədi ilə hasilatın həminin azaldılması qərara alınmışdır;

- perspektivli yataqlar-ölkəmizin ərazisində çoxlu perspektivli neft-qaz yataqları vardır ki, onlardan hələlik istifadə edilmir;
- satış mənbələri və qadağalar. Hal-hazırda ölkəmizdə bu növ məhlulların satışına qadağalar mövcud deyildir;
- yeni neft borukəmərlərinin tikilməsi-müxtəlif marşrutlardan istifadənin gerçəkləşdirilməsi neft-qazın ixrac edilməsinə yeni imkanlar açır.

Nəticə

Aparılmış təhlil göstərir ki, neft-qaz sənayesində ön sıralarda yer alan ölkələrin hamısında əhalinin rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi təmin edilir, bu da təbii ki, neft-qaz məhsulların satışından əldə edilən vəsaitin hesabına əldə edilir. Lakin, onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu tip sərvətlər tükənən olduğundan onların satışdan əldə edilən gəlirlərin səmərəli idarə edilməsi, vəsaitlərin gələcək nəsələ saxlanılması, gələcək nəsil üçün iqtisadi bazanın yaradılması, mütəmadi olaraq gəlirlərin artırılması şərtləri müvafiq normalar daxilində həyata keçirilməlidir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanın Statistik göstəriciləri. Bakı. 2018,806 s.
2. Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin hesabatı. Bakı. 2014,38 s.
3. Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin hesabatı. Bakı. 2018,34 s.
4. SOCAR-ın gəlirləri. “İsti Press” MMC. Bakı. 2017.
5. Бархатов В.И. и др. Экономическая теория. Москва. 2007, с. 848
6. Quliyev E.Neftin qiyməti və ölçü vahidi haqqında maraqlı faktlar. Bakı.2019
7. The Baku Oil and Local Communities: A History. (edited by Leila Alieva) Baku, Qanun, 2009, 276 p. // стр. 125—126
8. Журнал "Нефть России", №1, 2005. "Национальная политика довоенного СССР в основных нефтедобывающих районах". Александр Иголкин, доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент РАЕН, ведущий научный сотрудник Института российской истории РАН
9. CENTRAL ASIA and THE CAUCASUS. CA&CC Press® AB. www.ca-c.org. Проверено 19 августа 2017.
10. Нефтепровод Баку-Джейхан. travelgeorgia.ru. Проверено 19 августа 2017.
11. <http://statur.ru/statistics.php>
12. <https://cyberleninka.ru/article/v/osobennosti-ekonomicheskogo-razvitiya-neftegazovoy-otrasli>
13. <https://www.newsnw.co.uk/h/Industry+Sectors/Energy/Oil+&+Gas>
14. <http://www.eia.gov/>
16. <https://www.ogj.com/index.html>
17. <https://ru.investing.com/commodities/crude-oil-news>
18. <https://www.oilexp.ru/>
19. http://oil.rftoday.ru/_prognozy__analitika
20. https://www.opec.org/opec_web/en/
21. <https://barrel.black/ot-chego-zavisit-cena-na-neft.html>
22. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>